

В. С. Аксьонов

ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, СПРОБИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ, СУЧАСНИЙ СТАН

Аналізується історія дослідження Верхньосалтівського археологічного комплексу під кутом пам'ятко охоронної складової археологічних робіт та накопичення фактичного матеріалу щодо визначення його як вагомого елементу історико-культурних ресурсів Харківщини. Встановлено, що катастрофічні обставини у житті країни призвели до втрати археологічним комплексом своєї привабливості як об'єкта музеєфікації. Події останнього часу погіршили ситуацію на пам'ятнику та призвели до майже повної втрати колекції історико-археологічного музею «Верхній Салтів». Аналіз колекції музею свідчить, що при відродженні музею слід враховувати помилки попередніх років, та будувати новий заклад як вузько спеціалізований музей — «Музей салтівської археологічної культури».

Ключові слова: салтівська культура, розкопки, музеєфікація, колекція, збереженість.

У пошуках підґрунтя щодо визначення історико-культурної своєрідності Харківщини та обсягу її історико-культурних ресурсів майже відразу більшість дослідників, музеезнавців, практиків туристичної справи згадує Верхньосалтівський історико-археологічний комплекс. Вочевидь це не випадково. Комплекс є одним з найвідоміших археологічних об'єктів області, відкритий у 1900 р. З того часу він перетерпів і десятиліття забуття, і періоди підвищеної уваги з боку науковців та освіченої громадськості. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Верхній Салтів — городище, селище, чотири окремих ділянки катакомбного могильника (рис. 1) — дав назву однієї з доволі яскравих археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. (салтівської або салтово-маяцької) на теренах півдня Східної Європи. Але, здається, свій зоряний час комплекс пережив на початку XX ст., коли у його розкопках приймали участь такі відомі представ-

ники харківської історичної науки як академік Д. І. Багалій, О. М. Покровський. Окрім суто археологічного, наукового аспекту слід звернути на певне пам'яткоохоронне значення цієї пам'ятки та її сучасний стан.

З моменту відкриття пам'ятки пройшло більше 100 років, тому у її вивченні можна виокремити кілька етапів.

Ранній етап досліджень Верхньосалтівського археологічного комплексу (1900—1941 рр.) характеризується дослідженнями переважно на катакомбному могильнику та пов'язаний, головним чином, з діяльністю В. О. Бабенка. За останніми підрахунками у період 1900—1917 рр. на Верхньосалтівському могильнику було розкопано 325 катакомб, з яких 255 досліджено власне В. О. Бабенком (Чернігова 2000, с. 117, табл.). Скільки було розкопано катакомб після жовтневих подій 1917 р. точно невідомо, польова документація не збереглася, а у періодичних виданнях були відбиті далеко не всі роботи, які він проводив на могильнику (Ляпушкін 1958, с. 87). Відомо тільки, що з 1920 по 1927 рр. до Верхнього Салтова щорічно відправляються археологічні експедиції Харківського та Одеського археологічних музеїв, Політпросвіту, Музею імені Г. С. Сковороди, Вовчанського культурно-історичного музею (Тесленко 1927). У роботах цих експедицій активну участь брав В. О. Бабенко (Кадеєв 1997, с. 146). За цей період на могильнику біля с. Верхній Салтів було досліджено близько 60 катакомб (Бабенко 1940, с. 5). В цілому за перші 40 років робіт на могильнику було розкопано від 400 до 500 катакомб.

Цей період дослідження пам'ятки неодноразово висвітлювався різними вченими (Ляпушкін 1958, с. 85—88; Шрамко 1962, с. 265—267; Плетнева 1981, с. 62—65). І. І. Ляпушкін та С. О. Плетньова зазначали, що методичний рі-

Рис. 1. План Верхньосалтівського археологічного комплексу

вень робіт В. О. Бабенко та ведення ним звітної документації був доволі низькими, навіть у порівнянні з вимогами того часу (Ляпушкин 1958, с. 86; Плетнева 1981, с. 62), на що неодноразово вказувалося керівництвом Археологічної комісії (Чернігова 2000, с. 117). Б. А. Шрамко, описуючи цей період досліджень у Верхньому Салтові, оцінював діяльність В. О. Бабенка більш лояльно та більш позитивно (Шрамко 1962, с. 265-292). Можливо це було пов'язано із тим, що він знав його особисто і, ще за студентські часи, приймаючи участь у розкопках С. О. Семенова-Зусера 1947—1948 рр. на Верхньосалтівському городищі, бачив його за роботою та відчув певну симпатію та повагу до цієї людини.

Окрім опису процесу розкопок, знайдених речей та спроб їх інтерпретації, у доповідях та щоденниках В. О. Бабенко зустрічаються окремі згадки про музеєфікацію колекцій із Верхнього Салтова. Дослідник зазначав, що знайдені при розкопках речі або були придбані Музеєм старожитностей Імператорського Харківського університету, або просто передавалися ним до Харківського університету (Бабенко 1905а, с. 548; 1907, с. 383). Таким чином, надання матеріалів у музеї було системним та постійним, а основним місцем зберігання колекцій з Верхнього Салтова

був Музей витончених мистецтв та старожитностей Харківського Імператорського університету.

На сьогодні відомо, що речові матеріали розкопок інших дослідників, здобуті у цей період дослідження Верхньосалтівського комплексу, окрім музеїв Харкова та Вовчанська, потрапили до колекцій різних інших музейних установ — Державного історичного музею (Москва), Державного Ермітажу (Санкт-Петербург), Стокгольмського королівського історичного музею та інших.

У 1905 р. за завданням Археологічної комісії приїздив М. Є. Макаренко провів розвідувальні розкопки на самому Верхньосалтівському городищі, при яких були виявлені рештки фортеці XVII ст., але культурного шару, пов'язаного із хозарським періодом, на той час знайдено не було (Макаренко 1906, с. 122—144). Наступного 1906 р. городище, на якому той час ще зберігалися залишки кам'яних стін, обстежив В. О. Бабенко. Результати цих робіт знайшли відображення у графічному плані, створеному В. О. Бабенком, та оприлюдненому в Трудах XII Археологічного з'їзду (1905b, с. 451). Не зважаючи на усі недоліки цього плану, його неточність, приблизність, візуальний характер зйомки, сучасний дослідник Г. Є. Свистун вважає, що він має значний

інтерес (2009, с. 462). По перше, тому, що на ньому зафіксовані елементи фортифікації та планування фортеці, які сьогодні візуально не простежуються або були знищені. По друге, завдяки цьому планові, була зафіксована наявність ескарпу та кам'яної захисної споруди цитаделі з боку Дінця, пізньосередньовічний тайний хід до води, а також вказано місце розташування фортечних воріт (Свистун 2009, с. 461).

Тоді ж за завданням Археологічної комісії В. О. Бабенко вивчав місцевість між городищем та могильником та вздовж Дінця від Салтова до Рубіжного, яка виявилась засіяною масою керамічних уламків посуду салтівського часу. Це дозволило констатувати наявність низки салтівських селищ на ділянці правого берега Сіверського Дінця на північ від городища.

Таким чином, період 1900—1941 рр. у дослідженні Верхньосалтівського комплексу відзначився наступними здобутками: 1) був відкритий сам комплекс; 2) були припинені або зменшені грабіжницькі розкопки місцевих селян; 3) матеріали комплексу почали поступати до музейних зібрань, привернули увагу наукової спільноти, почали вивчатися, стали об'єктом наукового дискурсу на XII та XIII Археологічних з'їздах, на ґрунті їх вивчення була встановлена хронологія комплексу, його зв'язок з хозарами, аланська етнічна належність небіжчиків похованих у катакомбах. До того ж почала з'ясовуватись топографія комплексу, був розпочатий процес пошуку меж могильників, був зафіксований факт наявності великої площі селищ уздовж низької долини Дінця від Салтова до Рубіжного.

Музеефікація комплексу на той час була обмежена наданням колекцій до музейних зібрань. Охорона, в умовах дореволюційного законодавства закінчувалась фактом проведення розкопок та купівлі у селян випадково знайдених ними речей з поховань. Події 1941—1945 рр. призвели до втрати більшості археологічних матеріалів та документації, що зберігалися в музейних установах Харківщини.

Другий етап дослідження Верхньосалтівського комплексу припадає на післявоєнну добу та часи так званого розвиненого соціалізму та перебудови (1946—1991 рр.). Тут починаються більш масштабні роботи на городищі, проводяться розкопки окремих ділянок селища, продовжуються розкопки могильника. Так, у 1946—1948 рр. експедиція Харківського університету та Інституту археології АН УРСР на чолі С. А. Семенова-Зусером стала досліджувати салтівський могильник та городище. Для цього дослідника салтівська тематика була новою, оскільки його наукові інтереси були пов'язані із реконструкціями скіфської історії за писемними джерелами, історії культури грецьких колоній Північного Причорномор'я. Тому вибір місця розкопок на Верхньому Салтові був обумовлений іншими чинниками — необхідністю поповнення втрачених за роки війни колекцій, підготовки нових кадрів, проведення археологічної практики. За

два сезони на Верхньому Салтові було розкопано 57 катакомбних поховань (Семенов-Зусер 1949; 1952) та проведені не значні за обсягом роботи на городищі Верхнього Салтова (зроблені розрізи валів, досліджено два житла). Значну роль у цей період знову відігравав В. О. Бабенко, який у якості самого досвідченого дослідника могильника навчав студентів методу пошуку катакомб за допомогою траншей (Шрамко 1996, с. 145).

У 1948 р. одну катакомбу в урочищі За-мудівка розкопав І. І. Ляпушкін, який на той час проводив розвідки пам'яток залізного віку у Дніпровському лівобережжі та Придніччя. Вилучений з катакомби інвентар та архівні матеріали надійшли до сховищ Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, а згодом у 1976 р. були передані до фондів Державного Ермітажу¹ (Воротинская 2012, с. 12—26).

Зі смертю С. А. Семенова-Зусера (1951 р.) подальші дослідження пам'яток біля с. Верхній Салтів харківськими археологами тимчасово припиняються. Лише у 1958 та 1959 рр. експедицією Харківського університету на чолі з Б. А. Шрамком були проведені обстеження городища біля с. Верхній Салтів та досліджено одне зруйноване катакомбне поховання на могильнику (Хоружа 2003, с. 27). Матеріали з розкопок С. А. Семенова-Зусера та робіт Б. А. Шрамка поповнили колекцію археологічної лабораторії Харківського державного університету (зараз Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) (ред. Посохов 2011, с. 28) та фонди Інституту археології АН УРСР² (Блажевич 2007, с. 201).

Дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу у 1946—1960-ті рр. знайшли своє відображення у монографії Б. А. Шрамка, де їм був присвячений цілий розділ. Як відзначав сам дослідник, що при написанні цього нариса ним були використані не тільки друковані статті та музейні колекції, але й матеріали власних розкопок та власні спостереження (Шрамко 1962, с. 266). Таким чином, матеріали розкопок отримали якісно новий рівень узагальнення та усвідомлення емпіричного матеріалу. З урахуванням робіт М. Я. Мерперта (1949) та І. І. Ляпушкіна (1958, с. 90—148) археологія салтівської культури з періоду накопичення польового матеріалу поступово переходить до аналітичної стадії розвитку наукового знання.

Другим значним поштовхом для дослідження у Верхньому Салтові та його довкіллі стало будівництво Печенізького водосховища на Сіверському Дінці. У 1959—1961 рр. розпочинає свою роботу Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР, очолювана Д. Т. Березовцем (Федоров 2012, с. 34—36). До її складу входив загін Харківського університету та співробітники Історичного музею (Колода 2011, с. 25). Саме

1. Колекція № 1107/2142—2151.

2. Колекція № 453 — матеріали 20 катакомб з розкопок С. А. Семенова-Зусера за 1947 р.

тоді, окрім традиційного дослідження могильника, вперше значними ділянками були проведені розкопки на городищі та селищі. Досліджувався тоді ще мало вивчений III-й могильник (ВСМ-III) (Березовець 1959—1961, с. 1—33). У роботі експедиції брали участь такі київські археологи як А. Т. Сміленко, Р. І. Ветштейн, Г. М. Шовкопляс, Н. В. Лінка, Н. Ф. Ковальова, М. І. Ягодзинський, М. І. Левченко, І. М. Доценко, А. Я. Шаповал, Є. І. Олійник, а також два антрополога — Г. П. Зиневіч та С. І. Жилиєва.

В умовах обмеженого часу та невеликого фінансування неможливо було ставити питання про повне систематичне дослідження комплексу. Роботи на могильнику велися високими темпами, із залученням землерийної техніки (бульдозера), що дозволило вивчити площу у 1800 м², в межах якої було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було досліджено лише 23 (Березовець 1959—1961, с. 5). Це було пов'язано з тим, що дослідники не мали досвіду розкопок земляних катакомб, бо до робіт залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи. З їх слів проводився і опис поховань і фіксація місцезнаходження артефактів (Колода 2011, с. 25). Незначні роботи на могильнику Д. Т. Березовець проводив 1965 та 1967 рр., збільшивши кількість розкопаних катакомб до 34. Усі матеріали експедиції поступили на збереження до Інституту археології в м. Київ¹. Частина на цієї колекції експонувалася в археологічному музеї ІА НАН України (Блажевич 2007, с. 201).

До сьогодення матеріали цих досліджень повністю не введені у науковий обіг (Колода 2011, с. 25). Лише через десять років після завершення робіт були опубліковані перші матеріали по селищу (Сміленко 1971), а ще через десять років — перші публікації по Верхньосалтівському городищу та могильнику (Іченська 1980; Иченская 1982). Матеріали експедиції разом з напрацюваннями попередників лягли в основу загальної характеристики салтівської культури, яка була представлена науковій спільноті (Березовець 1975; Березовець, Пархоменко 1986).

Призначенням значення археологічного комплексу біля с. Верхній Салтів було взяттям його під охорону держави Постановою Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 липня 1965 р. та рішенням Харківського облвиконкому № 61 від 25 січня 1972 р.² (Аксёнов 2003, с. 76).

Таким чином, на кінець 1970-х рр. були усі передумови для музеєфікації археологічних пам'яток Верхньосалтівського комплексу, тим більш, що на час закінчення створення Печенізького водосховища більшість мешканці с. Верхній Салтів було відселено, а садиби селян, що залишилися, знаходилися за межами розташування городища, селища та могильників. Проте з яки-

хось причин така добре досліджена пам'ятка археології не була мізеєфікована.

Після побудови Печенізького водосховища (1961 р.) пам'ятки Верхнього Салтова випадають майже на двадцять років з поля зору дослідників. Поновлення робіт на пам'ятці відбувається у 1984 р., коли землі по схилах Капіносівського яру відводяться під кооператив «Ізмурд». Охоронні роботи на землях, де знаходиться головний Верхньосалтівський катакомбний могильник, розпочинає експедиція Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним. На дев'ять років В. Г. Бородулін стає основним дослідником поховальних пам'яток Верхнього Салтова. У роботі експедиції музею у 1984—1987 рр. брала участь у якості наукового консультанта співробітниця відділу слов'яно-руської археології АН УРСР О. В. Пархоменко. Це було обумовлено тим, що В. Г. Бородулін до цього часу спеціалізувався на дослідженні курганів бронзової доби та скіфського часу, та не мав досвіду розкопок ґрунтових могильників доби раннього середньовіччя. Опановувати методику розкопок ґрунтових катакомб салтівського часу він почав під час охоронних розкопок Старосалтівського могильника у 1982, 1983 рр. під наглядом В. К. Міхеєва.

Під керівництвом В. Г. Бородуліна експедиція музею на головній ділянці могильника (ВСМ I) у 1984—1989 рр. було досліджено 76 катакомб, 17 поховань в звичайних ґрунтових ямах, в ямах з підбосом та 4 окремі поховання коня. Частина з цих матеріалів у подальшому була опублікована харківськими археологами (Аксёнов 2005; Бубенок 1993; Хоружая 2009; 2012; 2013). У 1988—1992 рр. В. Г. Бородулін проводить роботи на третьому катакомбному могильнику Верхнього Салтова (ВСМ III), котрий був відкритий ще В. О. Бабенком та досліджувався експедицією на чолі з Д. Т. Березовцем. На цьому могильнику експедицією музею було розкопано 25 катакомб, 4 поховання у ґрунтових ямах та 2 окремих поховання коня. З ім'ям В. Г. Бородуліна пов'язано відкриття у 1989 р. за 500 м на північ від околиці с. Верхній Салтів, на східних схилах Нетечинського яру, так званого четвертого катакомбного могильника (ВСМ IV). За два роки (1989, 1990) експедицією музею тут було розкопано 17 катакомб, після чого роботи на могильнику призупинилися. Таким чином, під керівництвом В. Г. Бородуліна на усіх відомих ділянках могильника біля с. Верхній Салтів було розкопано 127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней.

Виконуючи пам'яткоохоронні роботи на ВСМ I, В. Г. Бородулін змушений був досліджувати цю ділянку некрополя в стислі терміни та до того ж не загальною площею, а траншеями, котрі розташовувалися одна від одної на відстані у кілька метрів. Не загальною площею досліджувався і ВСМ III, бо він розташовується на схилах вкритим лісом, а відстань між траншеями обумовлювалась його щільністю. Лише ділянка на ВСМ IV досліджувалася загальною площею за допомогою траншей у перевалку. Це обумовило

1. Колекція № 453 (дослідження 1959—1961, 1965, 1967 рр.).

2. Охоронні № 608, 619.

Рис. 2. Будинок музею до війни (колишній клуб с. Верхній Салтів)

той факт, що на ВСМ I та ВСМ III залишився не дослідженим простір між дромосами катакомб, іноді доволі значний, де могли знаходитися окремі ямні поховання та тризни. Звітна документація В. Г. Бородуліна відрізняється в кращій бік від документації В. О. Бабенка, бо вона зроблена відповідно з вимогами Інституту археології радянського періоду, проте і вона не є досконало (описи поховальних споруд та комплексів дано іноді занадто стисло; у більшості випадків відсутні малюнки речей, котрі замінені фотографіями, іноді, поганій якості; креслення поховальних споруд виконано доволі схематично). Головним недоліком у роботі В. Г. Бородуліна було те, що він зовсім не цікавився інтерпретацією та введенням до наукового обігу отриманого матеріалу. Його публікації матеріалів розкопок мали характер стислих повідомлень (Бородулін, Пархоменко 1986; Бородулін 1988). Матеріали розкопок В. Г. Бородуліна поповнили фонди Харківського історичного музею¹.

Поновлення досліджень могильника експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна поставило питання про можливість подальшої музеєфікації комплексу. Вирішення цього питання припало на останній період існування Радянського Союзу з усіма його негараздами (падіння промислового виробництва, тотальний зuboжіння населення тощо).

Завдяки зусиллям В. Г. Бородуліна та громадськості рішенням Харківського облвиконкому

№ 33 від 23 січня 1984 р. на всій площі комплексу була встановлена охоронна зона, а рішенням облвиконкому № 259 від 15 червня 1987 р. уся територія комплексу була оголошена заповідною зоною, у межах якої були заборонені будь-які будівельні, земляні та інші роботи без узгодження з органами охорони пам'яток (Аксёнов 2003, с. 76). Однак, правовий нігілізм, котрий набув широкого розповсюдження серед населення в останній період існування СРСР, призвів до ігнорування закону 1976 р. «Про охорону та використання пам'яток історії та культури», що знайшло свій прояв у поширенні самозабудов у Верхньому Салтові.

У 1991 р. В. Г. Бородулін виходить з пропозицією до адміністрації Вовчанського району створити у приміщенні клубу с. Верхній Салтів археологічний музей районного підпорядкування (рис. 2), аргументуючи це тим, що тут вже функціонує своєрідний музей на громадських засадах. На той час у приміщеннях колишнього клубу зусиллями співробітників Харківського історичного музею на експонатах з власної колекції була зроблена експозиція з археології. Однак, отримання статусу районного музею призвело до того, що більшість музейних предметів були повернуто до Харківського історичного музею, а музейна установа у с. Верхній Салтів майже припинила своє існування.

Таким чином, для другого етапу характерне спорадичне дослідження пам'яток комплексу, відсутність спадкоємності робіт. Проте матеріали досліджень, наскільки це було можливе, були введені до наукового обігу, а звітна документа-

1. Колекції № 135, 138, 139, 142—147.

ція відповідала усім вимогам. Наприкінці даного етапу Верхньосалтівський комплекс отримує нби то свого основного дослідника — В. Г. Бородуліна, який не тільки плідно копав різні ділянки некрополя, але і доклав зусилля зі створення у Верхньому Салтові музею та надання Верхньосалтівському комплексу статусу заповідника.

Третій етап дослідження та музеєфікації Верхньосалтівського комплексу припадає на 1992—2022 рр.

Непорозуміння між В. Г. Бородуліним та адміністрацією Харківського історичного музею призвели до того, що у грудні 1992 р. він звільняється з історичного музею та становиться закладом у с. Верхній Салтів. В. Г. Бородулін плевав надію, що зможе переконати адміністрацію Вовчанського району створити повноцінний музей, який він збирався очолити, посиляючись на свій багаторічний досвід як польової так і музейної роботи. В цей час В. Г. Бородулін не припиняє збір експонатів для музею. Користуючись невизначеністю у пам'яткоохоронній діяльності молодой незалежної України він проводить несанкціоновані археологічні розкопки на ВСМ ІІІ, а отримані таким чином речі становлять основу колекції майбутнього музею. Усі зусилля В. Г. Бородуліна у ці роки були спрямованні на отримання згоди Управління культури Харківського облвиконкому на створення у Верхньому Салтові археологічного музею. Ним розробляється устав та штатний розклад майбутнього музею.

Зусилля В. Г. Бородуліна увінчалися успіхом. Розпорядженням Вовчанської райдержадміністрації за № 648 від 20 жовтня 1997 р. було прийнято рішення про заснування на базі Верхньосалтівського комплексу Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» з фінансуванням з бюджету Вовчанського району Харківської області. Першим директором якого й став В. Г. Бородулін.

Скрутне фінансове становище в державі не дозволило створеному музею плідно працювати, бо його персонал за штатним розкладом становив усього три одиниці (директор, завгосп, прибиральниця — 0,5, сторож — 0,5). Відповідно в особі В. Г. Бородуліна музей мав і головного адміністратора, і головного зберігача фондів, і єдиного наукового співробітника, і екскурсовода. Цих сил було явно не достатньо для археологічних досліджень та належної охорони території Верхньосалтівського комплексу.

За наказом № 393 Міністерства культури і мистецтв України від 15 червня 1999 р. Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було внесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 38. Проте це ніяк на вплинуло на фінансування музейної установи.

Посаду директора Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» В. Г. Бородулін займав до 1999 р., коли він був змушений залишити музей. На цій посаді його змінила

Н. М. Бражнік, яка до цього працювала у музеї на посаді завгоспа. Таким чином, археолога-практика з великим досвідом музейної роботи на посаді директора змінює людина без фахової освіти.

Однак, дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу отримає нове дихання. У 1996 р. роботи на розпочинає середньовічна експедиція Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди (1996—1998, 2001, 2004 рр.), окремі загони якої розпочали роботи на четвертій ділянці могильника (ВСМ ІV), на селищі та на городищі (керівник робіт Н. В. Чернігова). Кілька років (1998—2002 рр.) городище досліджувалося експедицією Харківського національного університету під керівництвом Н. В. Чернігової. У 2004 р. роботи на городищі під загальним керівництвом В. В. Колоди, проводив Г. Є. Свистун. Об'єднаними зусиллями на поселенській частині комплексу було досліджено більше 2000 м² на селищі й близько 1000 м² на городищі.

На ВСМ ІV експедицією під керівництвом В. В. Колоди досліджено 10 катакомб (Колода 2004). Упродовж 1997—2021 рр. на ВСМ ІV дослідження проводила археологічна експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова під керівництвом В. С. Аксёнова. З 2005 р. до робіт на могильнику долучився загін історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на чолі з В. В. Скирдою. Внаслідок цих робіт на ВСМ ІV кількість досліджених поховальних комплексів, з урахування розкопаних В. Г. Бородуліним та В. В. Колодою, досягла 164. Починаючи з В. В. Колоди роботи на могильнику почали вестися методом рухомої траншеї, що дозволило не тільки виявляти дромоси катакомб, а і досліджувати простір між ними. Більше уваги археологи приділили дослідженню дромосів катакомб, що дозволило зафіксувати присутність в них ходів повторного проникнення до поховальних камер, пов'язаних з проведенням обряду знешкодження небіжчика (Аксёнов 2002; 2013). Матеріали цих досліджень зайняли місце фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова¹ та зберігаються в Археологічній лабораторії Харківського педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Впродовж 2020 та 2021 рр. загін Харківського національного університету поновив роботи на третьому Верхньосалтівському могильнику (ВСМ-ІІІ). Матеріали цих досліджень поступили до фондів Музею археології університету.

Таким чином, до дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу у 1990-х рр. — на початку ХХІ ст. долучаються вчені — представники школи провідного харківського салтово-

1. Колекції № 157—161, 163, 166, 168, 171, 174, 181, 185, 188, 190, 194, 198, 203, 207, 210, 215, 225, 228, 234, 239.

навця В. К. Міхеева. З'явилася також певна спеціалізація у дослідженні категорій пам'яток та окремих об'єктів комплексу. Так, В. В. Колода займався переважно дослідженням городища та поселення Верхній Салтів, а Г. Є. Свистун (2007; 2009) — фортифікаційними спорудами цитаделі городища. В. Н. Чернігова (1999) вивчала фортецю та її захисні споруди, почала готувати дисертацію, в якій планувала висвітлити увесь комплекс, історію його вивчення та наукове значення, але передчасна смерть (2002 р.) не дала їй можливості закінчити роботу. Ці роботи дозволили зробити розширену характеристику домобудівництва та основ господарчої діяльності мешканців Верхнього Салтова, встановити господарські зони та з'ясувати характер їх використання (Колода 2000; Колода, Горбаненко 2003, с. 161—179; 2010; Горбаненко, Колода 2013, с. 61—63, 75—115).

Усе це стало готовим матеріалом не тільки для проведення музейних екскурсій чи лекцій, а й щодо відтворення окремих елементів господарчої діяльності, у Верхньому Салтові музею типу класичного скансену.

За часи директорства Н. М. Бражнік відбулися значні зміни у статусі музею. Так рішенням Верховносалтівської сільради від 07 листопада 2000 р. приміщення Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» було передано у комунальну власність як об'єкт соціальної сфери, а рішенням № 01 від 26 грудня 2000 р. Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було зареєстровано в єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України за № 25750966. У наступному році — рішенням Вовчанської районної ради від 17 квітня 2001 р. затверджено «Статут» заповідника. Постановою Кабінету міністрів України від 27 грудня 2001 р. за № 1761 заповідник занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 27 грудня 2005 р. затверджено «Технічний звіт» по установленню зовнішніх меж і режимів зон охорони земельної ділянки заповідника (№ 08-20/5248). Заповідною територією визнана площа 150,19 га. Рішенням Вовчанської районної ради від 14 вересня 2006 р. на базі заповідника створено комунальну установу «Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» та затверджено «Статут» комунальної установи.

За технічним паспортом загальна площа приміщення музею на цей час становила 540 м², з яких експозиційна площа займала 450 м² (5 виставкових залів та кінолекційний зал площею 68 м²). Наукова площа в музеї займала 40 м², рекреаційна — 30 м², господарська — 20 м². Підсобні приміщення становлять 20 м². Музею була належала прилегла територія площею 0,5 га. Проте експозиції просто неба були відсутні.

Зауважимо, що на час ухвалення рішення Вовчанською районною радою більшість об'єктів заповідника вже була зайнята приватними домоволодіннями та забудована (Свистун 2019, рис. 3). Відбувалися нібито два паралельних

процеси, сукупний результат яких був не на користь комплексу: ухвалення різноманітних декларативних рішень органів влади, з одного боку, та продовження забудови території комплексу, подальшого зайняття земель історико-археологічного призначення під приватні садиби — з іншого (Свистун 2019, рис. 7—10).

Вже при новому директорі музею — Л. А. Письменюк — на початку 2012 р. у музеї відкрилася нова відтворена експозиція з 5 залів: три археологічні, четвертий (найбільший за площею) краєзнавчо-етнографічний, п'ятий (хол музею) — присвячений подіям війни 1941—1945 рр. Однак, музей так і не отримав свого штатного фахівця з рівнем кваліфікації, достатнім для отримання Відкритого листа на проведення археологічних робіт. Комплектування фондів музею відбувалось у переважній більшості за рахунок надходжень від окремих осіб — мешканців села та відвідувачів музею.

Проте музей у Верхньому Салтові почав плідно працювати з історичним факультетом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Харківським історичним музеєм імені М. Ф. Сумцова. Так сумісними зусиллями за допомогою районної адміністрації та волонтерів на базі музею у 2016 р. був проведений фестиваль «Перлини Слобожанщини. Селище Верхній Салтів. Аланські витоки», а в 2017 та 2018 рр. — науково-практична конференція «Салтів — північно-західний форпост Хозарського каганату» (Перші та Другі «Міхеевські читання»).

Ситуація з музеєм у с. Верхній Салтів змінилася після 24 лютого 2022 р. Внаслідок бойових дій зазнала руйнації будівля музею через неодноразове ураження її снарядами (рис. 3). На початку грудня 2022 р. співробітники Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова за допомогою волонтерів організації «Слобода.ца» здійснили вивезення залишків колекції та інвентарні книги історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» у безпечне місце. Інвентаризація та підготовка до тривалого зберігання вивезеної колекції виявила наступне: якщо на кінець 2021 р. за інвентарними книгами у музеї зберігалось 9275 одиниць основного фонду та 3809 одиниць науково-допоміжного фонду (усього 13084 музейних предмета), то вдалося вивезти у безпечне місце лише 3092 предмети. Тільки частина з цієї групи складали предмети, які становили археологічну колекцію музею. На момент інвентаризації ця група предметів налічувала 2255 одиниць зберігання (з урахуванням депаспортизованих предметів), з яких 547 предметів належать до «науково-допоміжного фонду» (Аксенов 2023, с. 175). Предмети науково-допоміжного фонду представляють переважно фрагменти керамічного посуду, з яких 52,6 % (288 одиниць) належить гончарним виробам другої половини XVII — XVIII ст. Другу за кількістю групу цього фонду складають фрагменти посуду, які належать салтівській археологічній культурі (168 одиниць зберігання — 30,7 %). Ще

Рис. 3. Руйнування музею: 1 — фасад будинку музею на теперішній момент; 2 — один із залів археологічної; 3 — стан залу «Етнографія»

16,7 % фрагментів кераміки з групи науково-допоміжного фонду репрезентують посуд бронзової доби (переважно зрубної культури), скіфського часу, римської доби (черняхівської культури), доби раннього середньовіччя (пеньківської культури). Якщо фрагменти керамічних виробів доби козаччини та салтівської культури походять безпосередньо з території Верхньо-Салтівського городища, яке знаходиться під городами місцевих мешканців, то фрагменти посудин інших історичних періодів та археологічних культур, вірогідно, були зібрані десь в інших місцях Харківщини (Аксьонов 2023, с. 176).

Колекція музейних предметів, які пов'язані з носіями салтівської культури (друга половина VIII — перша половина X ст.), нечисленна. Вона складається з 22 глиняних посудин, які представлені столовим посудом (гличики, кухлі, кубики, кухонні горщики, корчаги; рис. 4). Доповнює цю колекцію частини ранньосередньовічних амфор кримського виробництва (3 одиниці зберігання). Матеріальна культура населення салтівської культури репрезентована предметами господарсько-побутового призначення, зброєю, предметами кінського спорядження, прикрасами та деякими металевими елементами одягу — усього 166 одиниць зберігання (Аксьонов 2023, с. 177).

Значна частина врятованої археологічної колекції музею у с. Верхній Салтів з предметів були зібрані десь в інших місцях так званими «поша-

новувачами старовини» за допомогою металошукача, та передані у дарунок музею-заповіднику, бо вони є типовим та мають на антикварному ринку незначну вартість. Так, наприклад, у цю групу входить такий вид прикрас як персні та обручки (550 одиниць зберігання). Серед цих предметів кількісно переважають вироби, які датуються другою половиною XIX — початком XX ст. Лине незначна кількість бронзових пернів датується другою половиною XVII — XVIII ст. та репрезентує моду доби козаччини (Аксьонов 2023, с. 176).

Таким чином, врятована частина археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» у переважній своїй більшості складається з музейних предметів, місце виявлення яких є невідомим. Значна кількість музейних предметів з кольорових металів, що становлять археологічну колекцію, були зібрані за допомогою металошукача сучасними «колекціонерами», що значно знизило їх наукове значення.

Склад врятованої частини археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» засвідчує ту глибоку кризу, в якій знаходиться музейне будівництво країни. Ця криза є комплексною, бо вона складається з низки проблем, які лежать у юридичній, фінансовій та кадровій площині. Військові події, які торкнулися цієї території Харківщини, ще раз засвідчили необхідність докорінних змін

Рис. 4. Посудини, які були вилучені з розбитих вітрин музею

у принципах формування музейної мережі. Нам здається, що відбудова історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» у тому вигляді, в якому він існував до війни, недоцільна і неможлива, бо тут відсутня потрібна для цього інфраструктура та кваліфіковані фахівці, у тому числі і археологи, які би могли повноцінно працювати у музеї. Власне музей за місцем сво-

го розташування, а саме: на пам'ятці археології, яка дала назву салтівській археологічній культурі, слід було б зробити вузько спеціалізованим. Вузька спеціалізація такого музею дозволила б залучити до роботи спеціалістів — археологів, реставраторів тощо, а сам заклад міг би стати базою для підготовки майбутніх професійних дослідників за спеціальністю «археологія».

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 2002. Обряд обезвреживания погребённых в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*, 3, с. 98-114.
- Аксёнов, В. С. 2003. К проблеме создания районных краеведческих музеев (на примере Верхне-Салтовского историко-археологического музея-заповедника). *Літопис Донбасу*, 11, с. 73-79.
- Аксёнов, В. С. 2005. Комплексы с конскими напольниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4, с. 245-260.
- Аксёнов, В. С. 2013. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 192-210.
- Аксёнов, В. С. 2023. Стан археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять дев'яти Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої збереженню національної пам'яті в умовах війни. Харків, 18 квітня 2023 р.* Харків: Майдан, с. 174-182.
- Бабенко, В. А. 1905а. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского уезда Харьковской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, 16, с. 547-552.
- Бабенко, В. А. 1905б. Древнесалтовские окраины Южной России. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Харькове*, III. Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, с. 434-464.
- Бабенко, В. А. 1907. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*, I. Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, с. 381-386.
- Бабенко, В. А. 1940. *История памятников древней культуры местного края*. Рукопис. Архів Вовчанського краєзнавчого музею.
- Березовец, Д. Т. 1959—1961. *Отчёт о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1959—1961/6.
- Березовец, Д. Т. 1975. Салтівська культура. В: Довженко, В. Й. (ред.). *Археологія УРСР*, III. Київ: Наукова думка, с. 421-435.
- Березовец, Д. Т., Пархоменко, О. В. 1986. Салтовская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*, 3. Киев: Наукова думка, с. 212-225.
- Блажевич, Н. В. 2007. Колекції археологічних пам'яток слов'яно-руської доби та середньовіччя. В: Блажевич, Н. В., Сон, Н. О. (ред.). *Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика, с. 157-224.
- Бородулин, В. Г. 1988. Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Археологические открытия 1986 года*, с. 256.
- Бородулин, В. Г., Пархоменко, О. В. 1986. Верхне-салтовский катакомбный могильник. *Археологические открытия 1984 года*, с. 218.
- Бубенок, О. Б. 1993. Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 4, с. 49-59.
- Воротинская, Л. С. 2012. Материалы И. И. Ляпушкина в коллекциях Государственного Эрмитажа. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвящённой 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968)*. Санкт-Петербург. 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург: Соло, с. 12-26.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: Майдан.
- Іченська, О. В. 1980. Цитадель Салтівського городища. *Археологія*, 34, с. 101-109.
- Иченская, О. В. 1982. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 140-148.
- Кадеев, В. И. 1997. Украинский археолог, краевед и этнограф В. А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения). *Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 144-146.
- Колода, В. В. 2000. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія*, 4, с. 40-54.
- Колода, В. В. 2004. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. *Хазарский альманах*, 3, с. 213-241.
- Колода, В. В. 2011. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Свистун, Г. Е. (упоряд.). *Салтово-маяцка археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*, 1. Харків: Савчук О. О., с. 21-31.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2003. Земледельческий комплекс раннесредневекового населения Верхнего Салтова. *Хазарский альманах*, 2, с. 161-179.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Киев: ИА НАН Украины.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 62. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 85-150.
- Макаренко, Н. Е. 1906. Отчёт об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. *Известия Археологической комиссии*, 19, с. 122-144.
- Мерперт, Н. Я. 1949. *«Верхнее Салтово» (салтовская культура)*. Автореферат диссертации к. и. н. ИИМК АН СССР.
- Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР в 20 т. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.
- Посохов, С. І. (ред.). 2011. *Музей археології Слобідської України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Каталог-проспект*. Харків: Раритети України.
- Свистун, Г. Е. 2007. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. *Харьковский археологический сборник*, 2, с. 40-58.
- Свистун, Г. Е. 2009. Фортификация городища Верхний Салтов. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 459-478.
- Свистун, Г. Е. 2019. О перспективах археологических исследований городища и селища в с. Верхний Салтов. *Міхеевські читання*, 1, с. 36-47.
- Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 112-137.

Семенов-Зусер, С. А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 271-284.

Сміленко, А. Т. 1971. Дослідження посаду городища Верхній Салтів. *Середні віки на Україні*, 1, с. 147-157.

Тесленко, Г. І. 1927. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника на Харківщині у другій половині 40 — 50-х рр. ХХ ст. В: Івах, О. Д. (упоряд.). *Восьмі Сумцовькі читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду*. Харків: Вид-во ХНАДУ, с. 25-28.

Федоров, Д. В. 2012. Кочетокская охранный археологическая экспедиция 1959—1961 гг. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 1005 (45), с. 33-43.

Хоружа, М. В. 2003. Дослідження салтівських пам'яток на Харківщині у другій половині 40 — 50-х рр. ХХ ст. В: Івах, О. Д. (упоряд.). *Восьмі Сумцовькі читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду*. Харків: Вид-во ХНАДУ, с. 25-28.

Хоружая, М. В. 2009. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 259-294.

Хоружая, М. В. 2012. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ: Елтон 2, с. 429-435.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984—2012 гг.). *Древности 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 211-224.

Чернигова, Н. В. 1999. Исследование Верхне-салтовского городища в 1997—1998 гг. *Древности 1997—1998. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 221-222.

Чернигова, Н. В. 2000. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів. *Археологія*, 4, с. 116-120.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Харьковского университета имени А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1996. Из истории первых послевоенных археологических раскопок (воспоминания). *Харківський історіографічний збірник*, 2: Українська історична наука на порозі ХХІ століття, с. 137-148.

REFERENCES

Aksenov, V. S. 2002. Obriad obezvrezhivaniia pogrebeniykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkhologii*, 3, s. 98-114.

Aksenov, V. S. 2003. K probleme sozdaniia raionnykh kraevedcheskikh muzeev (na primere Verkhne-Saltovskogo istoriko-arkheologicheskogo muzeia-zapovednika). *Litopys Donbasu*, 11, s. 73-79.

Aksenov, V. S. 2005. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4, s. 245-260.

Aksenov, V. S. 2013. K voprosu interpretatsii razrushennykh skeletov v katakombnykh zakhoroneniiaakh saltovo-maiatskoi kultury. *Drevnosti 2013. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik* 12, s. 192-210.

Aksenov, V. S. 2023. Stan arkhеологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadtsiat dev'iaty Sumtsovskii chytannia: zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii «Muzei u*

hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhennia tradytsii», prysviachenoї zberezhenniu natsionalnoi pam'iaty v umovakh viiny, Kharkiv, 18 kvitnia 2023 r. Kharkiv: Maidan, s. 174-182.

Babenko, V. A. 1905. Raskopki katakombnogo mogilnika v Verkhnem Saltove Volchanskogo uезда Kharkovskoi gubernii. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 16, s. 547-552.

Babenko, V. A. 1905a. Drevnesaltovskie okrainy Yuzhnoj Rossii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sezda v Harkove*, III. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, s. 434-464.

Babenko, V. A. 1907. Chto dali novogo poslednie raskopki v Verkhnem Saltove. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave*, 1. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, s. 381-386.

Babenko, V. A. 1940. Istoriia pamiatnikov drevnei kultury mestnogo kraia. Rukopis. Arkhiv Vouchanskoho kraieznavchoho muzeiu.

Berezovets, D. T. 1959—1961. *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starosaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959—1961/6.

Berezovets, D. T. 1975. Saltivska kultura. In: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Arkheolohiia URSR*, III. Kyiv: Naukova dumka, s. 421-435.

Berezovets, D. T., Parkhomenko, O. V. 1986. Saltovskaia kultura. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi SSR*, 3. Kyiv: Naukova dumka, s. 212-225.

Blazhevych, N. V. 2007. Kolektsii arkhеологічних пам'яток слов'яно-руської доби та середньовіччя. In: Blazhevych, N. V., Son, N. O. (ed.). *Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu arkhеологіч NAN Ukrainy. Kataloh*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 157-224.

Borodulin, V. G. 1988. Raskopki Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Arkheologicheskii otkrytiia 1986 goda*, s. 256.

Borodulin, V. G., Parkhomenko, O. V. 1986. Verkhnesaltovskii katakombnyi mogilnik. *Arkheologicheskii otkrytiia 1984 goda*, s. 218.

Bubenok, O. B. 1993. Etnichna nalezhnist yamnykh pokhovan Verkhnosaltivskoho mohylnya. *Arkheolohiia*, 4, s. 49-59.

Vorotinskaia, L. S. 2012. Materialy I. I. Liapushkina v kolektsiakh Gosudarstvennogo Ermitazha. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968)*. Sankt-Peterburg. 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg: Solo, s. 12-26.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: Maidan.

Ichenska, O. V. 1980. Tsytael Saltivskoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 34, s. 101-109.

Ichenskaia, O. V. 1982. Osobennosti pogrebalnogo obriada i datirovka nekotorykh uchastkov Saltovskogo mogilnika. In: Tegin, D. I. A. (ed.). *Materialy po khronologii arkhеологіcheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kiiv: Naukova dumka, s. 140-148.

Kadeev, V. I. 1997. Ukrainskii arkhеолог, kraeved i etnograf V. A. Babenko (k 120-letiiu so dnia rozhdeniia). *Drevnosti 1996. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 144-146.

Koloda, V. V. 2000. Zhytla rannoho srednovichchia u Verkhnomu Saltovi. *Arkheolohiia*, 4, s. 40-54.

Koloda, V. V. 2004. Issledovaniia rannesrednevekovykh katakombnykh pogrebenii bliz s. Verkhonii Saltov v 1996 g. *Khazarskii almanakh*, 3, s. 213-241.

Koloda, V. V. 2011. Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovaniia). In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkhеологічна kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*, 1. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 21-31.

Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2003. Zemledelcheskii kompleks rannesrednevekovogo naseleniia Verkhnego Saltova. *Khazarskii almanakh*, 2, s. 161-179.

Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2010. *Selskoe khoziaistvo nositelei saltovskoi kultury v lesostepnoi zone*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

V. S. Aksonov

VERKHNY SALTIV ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: HISTORY OF THE RESEARCH, ATTEMPTS OF MUSEUMIFICATION, CURRENT SITUATION

The discovery of archaeological sites near the village of Verkhny Saltiv in 1900 has formed the grounds for identification of Saltiv archaeological culture and become the first step on a long journey of research and museumification of this complex, in which three main stages are distinguished: 1) 1900—1941; 2) 1946—1991; 3) 1992—2022. The first stage is characterized by collection of material, its initial interpretation, cessation of the looting of the site by local population, and forwarding archaeological materials to the museum collections. The discoverer of the site V. A. Babenko was the main person in this period. The end of this stage is associated with the war of 1941—1945 and destruction of most museum collections and records. The second stage is associated with a replenishment of the lost museum collections and scientific generalization of the already obtained archaeological material. The main work on the sites of the complex was carried out by expeditions of the Kharkov State University (S. A. Semenov-Zuser, 1946—1948), the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (D. T. Berezovets, 1959—1961, 1965, 1967), and the Kharkiv Historical Museum (V. G. Borodulin, 1984—1991). The final of this stage was marked by the announcement of the complex as a conservation area (1987) and establishment of the museum on a voluntary basis in the building of the former club of Verkhny Saltov village (1985—1991). In the period of 1992—2022, there were studies of the sites of the complex by expeditions of the Kharkov National Karazin University (V. V. Skirda, N. V. Chernihov), the Kharkiv Sumtsov Historical Museum (V. S. Aksyonov), the Kharkiv State Skovoroda Pedagogical University (V. V. Koloda, H. E. Svistun). During this period, on the basis of the complex, the historical and archaeological museum reserve «Verkhny Saltiv» (1999) was created and developed. As a result of hostilities in spring and summer of 2022, the museum building in Verkhny Saltiv was seriously damaged, part of the collection was lost. In December 2022, only a third of the museum exhibits could be transferred to a safe place.

Keywords: Saltiv culture, excavations, museumification, collection, preservation.

Одержано 30.07.2023

АКСЬОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

AKSONOV Viktor, Candidate of Historical Sciences, Head of Archeology Department, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0648-0696,

e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.

Liapushkin, I. I. 1958. Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine Dona. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 62. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 85-150.

Makarenko, N. E. 1906. Otchyot ob arheologicheskikh issledovaniyakh v Harkovskoy i Voronezhskoy guberniyakh v 1905 g. *Izvestiya Arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 122-144.

Merpert, N. I. A. 1949. «Verkhee Saltovo» (saltovskaia kultura). Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IIMK AN SSSR.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR v 20 t. Moskva: Nauka, s. 62-75, 148-164.

Posokhov, S. I. (ed.). 2011. *Muzei arkheolohii Slobidskoi Ukrainy Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Kataloh-prospekt*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.

Svistun, G. E. 2007. K voprosu o stroitelnom materiale i arkhitekture saltovskikh lesostepnykh gorodishch basseina Severskogo Donsa. *Kharkovskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 40-58.

Svistun, G. E. 2009. Fortifikatsiia gorodishcha Verkhonii Saltov. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 459-478.

Svistun, G. E. 2019. O perspektivakh arkheologicheskikh issledovaniy gorodishcha i selishcha v s. Verkhonii Saltov. *Mikheievski chytannia*, 1, s. 36-47.

Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 1, s. 112-137.

Semenov-Zuser, S. A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohyl'nyka. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 3, s. 271-284.

Smilenko, A. T. 1971. Doslidzhennia posadu horodyshecha Verkhonii Saltiv. *Seredni viki na Ukraini*, 1, s. 147-157.

Teslenko, H. I. 1927. Rozkop Verkhno-Saltivskoho mohyl'nyka 1920 r. *Naukovi zapysky naukovo-doslidchoi kafedry Ukrainskoi kultury*, 6, s. 353-357.

Fedorov, D. V. 2012. Kochetokskaia okhrannaia arkheologicheskaiia ekspeditsiia 1959 — 1961 gg. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina*, 1005 (45), s. 33-43.

Khoruzha, M. V. 2003. Doslidzhennia saltivskykh pam'iatok na Kharkivshchyni u druhii polovyni 40 — 50-kh rr. XX st. IV: Ivakh, O. D. (uporiad.). *Vosmi Sumtsovki chytannia. Zbirnyk materialiv naukovo konferentsii, prysviachenoi 100-richchiiu XII Arkheolohichnoho z'izdu*. Kharkiv: KhNADU, s. 25-28.

Khoruzhaia, M. V. 2009. Katakombnye zakhroneniia glavnogo Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 1984 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 259-294.

Khoruzhaia M. V. 2012. Iamnye zakhroneniia Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pam'iaty S. N. Bratchenka*. Luhansk: Elton 2, s. 429-435.

Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhroneniia v iakhakh s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (po materialam rakopok 1984 — 2012 gg.). *Drevnosti 2013. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskie zhegodnik*, 12, s. 211-224.

Chernigova, N. V. 1999. Issledovanie Verkhnesaltovskogo gorodishcha v 1997 — 1998 gg. *Drevnosti 1997—1998. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskie zhegodnik*, s. 221-222.

Chernihova, N. V. 2000. Babenko V. O. ta doslidzhennia arkheolohichnoho kompleksu v s. Verkhonii Saltiv. *Arkheolohiia*, 4, s. 116-120.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkov: Izd-vo Kharkovskogo universiteta imeni A. M. Gorkogo.

Shramko, B. A. 1996. Iz istorii pervykh poslevoennykh arkheologicheskikh raskopok (vospominaniia). *Kharkivskiy istoriografichnyi birnyk*, 2: Ukrainka istorichna nauka na porozhi XXI stolittia, s. 137-148.